

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh415>

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA TANRILARA SUNULAN KURBANLAR

Suzan AKKUŞ MUTLU*

Özet

Paleolitik çağdan bu yana insanoğlu, tanrılara hoş görünmek, başlarına gelecek kötülükleri engellemek, tanrılar tarafından cezalandırılmamak için ve tanrılarının insanların bir dileğini yerine getirmelerini sağlamak amacıyla tanrılara kurbanlar sunmuşlardır. Ayrıca semavi olmayan dinlerde insanlar çeşitli nedenlerle korktukları bazı şeylere (şimşek, gök gürültüsü, ay tutulması gibi) bu hislerini dile getirmek, tanrılara verdikleri nimetlerden dolayı şükretmek, öfkeli tanrılarını yatıştırmak için de kurbanlar sunmuşlardır. Kendilerine has bir tanrılar sistemi oluşturan Eskiçağ toplumları, tanrılarının da insanlar gibi beslenme ihtiyacı olduğunu düşünerek günlük olarak tanrılara yiyecekler sunmuşlardır. Bu nedenle bazı araştırmacılar kurbanın tanrılarının beslenme ihtiyacını karşılamak amaçlı olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedirler. Düzenli olarak tanrılara sunulan kurbanlar tapınak görevlileri tarafından kayıt altına alınmışlardır.

Kurban sunumu tarih öncesi dönemlerden itibaren başlayıp günümüze kadar devam etmektedir. Eski Mezopotamya'da ibadetin önemli bir bölümünü oluşturan kurban, kanlı ve kansız olmak üzere iki farklı gruba ayrılmaktadır. Kanlı kurbanlar hayvan ve insan kesimi şeklinde gerçekleştirilirken, kansız kurbanlar çeşitli yiyecek ve içecek maddelerinin adak olarak sunulmasıyla yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kurban, Tanrı, Tapınak, Tören, Mezopotamya.*

Offerings Sacrificed To The Gods In Ancient Mesopotamia

Abstract

Since, the Paleolithic age, the mankind have sacrificed offerings to their Gods for looking good before them, preventing malice which may happen, not being punished by them and ensuring their wishes are carried through by their Gods. Furthermore, in non-celestial religions, people sacrificed offerings for uttering their feelings of fear to

* Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

anything (such as thunder, lightning, lunar eclipse and etc.) due to various reasons, offering thanks for blessings of their gods and settling furious gods. The societies of the Prehistoric period who established a specific system of Gods, offered them food on daily basis by considering that the Gods needed to eat just like humans. Therefore, some researchers suggest that offerings came out for satisfying the nutrition needs of gods. The offerings regularly sacrificed for the gods were recorded by the temple clerks.

The offerings have begun in the prehistoric ages and continued up to now. The offerings which established an important part of divine services in the Ancient Mesopotamia are divided into two different groups as the bloody and bloodless offerings. The bloody offerings are performed as sacrificing an animal or a human being, the bloodless offerings are performed by presenting various food and beverages as votives.

Key Words: *Offering, God, Temple, Ceremony, Mesopotamia.*

GİRİŞ

Mezopotamya’da ilk kez Sumerler tarafından inşa edilen tapınaklar daha sonra bölgeye gelen Sami kavimleri tarafından da yapılmıştır. Tapınaklarda dini eylemleri yerine getirmekten sorumlu personeller mevcuttu. Tanrılar için bir tapınak inşa edileceği zaman bir arındırma töreni düzenlenirdi. Tanrılara kurbanlar¹ sunulur ve daha sonra tapınağın temeli atılırdı. Tapınağın tamamlanmasından sonra da aynı şekilde bir arındırma töreni düzenlenir, tanrılara kurban sunularak açılış gerçekleştirilirdi. Törene katılanlara da bol miktarda yiyecek ve içecek ikramı yapılırdı (Linssen, 2004, s. 13; Sallaberger, 2007,s. 269).

Tanrıları insanlar gibi düşünen Mezopotamyalılar, tanrılara günlük kurban sunulması gerektiğine inanıyordu. Bu insanlar için zorunlu bir görevdi. Tapınaklarda belirli bir düzene göre törenler düzenleyerek yemek sunulmasından din adamları sınıfı sorumluydu. Aslında sunulan bu yemekleri tanrı heykelleri yemiyordu. İnsanlar tapınaklara tanrının rızasını kazanmak için kurbanlar sunuyordu. Verilen bu kurbanlar tapınak personeli tarafından tüketiliyordu. Bu inanç Müslümanlarda da görülür. İslam inancına göre Allah yemez, içmez. Beslenmeye ihtiyacı yoktur. Ancak Müslümanlar da Allah’ın

¹ Kurban kelimesinin Akadca karşılığı “*qerēbu*” (*qarābu*) dur. “Yakın olmak” aslı karşılığındaki kelime hayvan keserek Allah’a daha yakın olmayı ifade eder. Ayrıca Babilce telaffuzu ile *qerbu*, Asurca telaffuzu ile *qurbu* “yakın” anlamındadır ve bugün kullandığımız kelimenin kökenidir (Ayrıntılı bilgi için bkz: CAD Q: 228 vd., CAD Q: 214 vd.).

Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar

rızasını kazanmak için çeşitli yiyecek ve içecekler dağıtırlar (Sallaberger, 2007,s. 269).

Öteki dünya inancı Sumerlerin dini anlayışında çok önemli bir yer tutmuştur. Burada bulunanların hepsinin durumu aynı değildi. Bazıları burada hoşnut bir yaşam sürerken, bazıları ise ölmeye önce kötü bir insan oldukları için çöplüklerde toza toprağa bulanmış vaziyette idi. Bir de yaşayan yakınlarının onların ruhlarına her ay adaklar sunması gerekiyordu. Böylece çöplüklerde kırıntı toplamaktan kurtulmuş oluyorlardı².

Bugün tek Allah inancına sahip toplumlarda da ahiret yani bir başka ifade ile ölümden sonra hayatın olduğu inancı devam etmektedir. Ölmeden önce nasıl bir hayat sürdüyse ölümden sonraki hayatında Cennet ya da Cehennem'e gidileceğine inanılmaktadır. Yaşayan yakınların ölmüş kişiler için sadaka vermek amaçlı bir hayvan kesip etini yoksul insanlara dağıtması veya onun hayrına bir şeyler vermesi, bunlar sayesinde o kişinin mezarında rahat edeceği inancı Müslüman toplumlarda da devam etmektedir. Buna ek olarak Müslümanlar ölmüş yakınlarının rahat edebilmeleri için kutsal kitaplarını okuyarak onların ruhlarına armağan ederler.

İnsanoğlu, tanrılara hoş görünmek, başlarına gelecek kötülükleri engellemek, tanrılar tarafından cezalandırılmamak ve tanrıların insanların bir dileğini yerine getirmelerini sağlamak gibi çeşitli amaçlarla tanrılara kurbanlar sunmuşlardır. Kurban insanoğlunun ilahi dünyaya bir hediyesidir. Eski Mezopotamya toplumları tanrılara kanlı ve kansız olmak üzere iki farklı şekilde kurban sunarlardı. Kansız kurbanlar çeşitli yiyecek, içecek ve bitkilerden oluşurken, kanlı kurbanlar insanlardan ve hayvanlardan oluşmaktaydı. İnsan kurbanında genellikle köleler gibi alt statüdeki bireylerdi (Schwartz, 2012, ss. 3-5) . Kurban edilecek hayvanın sağlıklı ve lekesiz olması gerekiyordu. Sunulan yiyeceklerin de taze olmasına dikkat ediliyordu.

Doğüstü varlıklara sunulan kurbanların dışında farklı amaçlarla da hayvanlar kurban edilmiştir. Bu durumun bir örneği Suriye- Mezopotamya'da

² Sumerler etraflarındaki dağlık alanlarda daimi olarak kendilerini tehdit eden düşmanları olduğu için "yabancı memleket" anlamına gelen *Kur* kelimesini öbür dünya için de kullanmışlardır. *Kur*, yeryüzüyle asla kıyaslanamayacak kadar kötü bir yerdi. Burada en önemli kralların ve iyi insanların bile rahat etmeyeceğine inanılır, hatta tanrılar bile kendilerinden birinin *Kur*'da bulunmasını istemezlerdi. *Kur* yeryüzü ile en eski deniz arasındaki boşluktur ve buraya ölümlerin gölgesi gider. Ölümlerin buraya gidebilmesi için bir kayıkçının sandalyeyle geçtiklerine inanırlardı (Bottero, 2003,s. 311; Kramer, 2002a, s. 180).

M.Ö. II. bin yılın başlarında yapılan bir uygulamadır. Eski Yakındoğu'da siyasi anlaşmaların sonucunda hayvanlar kurban edilirdi. Arpad'lı Mati-ilu ile Asur'lu Aşşur-nerari arasında yapılan M.Ö. VIII. yüzyıldaki bir anlaşmada açık bir şekilde kurban edilen hayvanların kaderinin anlaşmayı bozan insanların kaderinin sembolü olduğu ifade edilmektedir (Schwartz, 2012, s. 6).

1. KANSIZ KURBANLAR

Sumerler, din adamlarına özel olan uygulama ve törenlerin haricindeki bütün ritüellere katılabilirdi. Fakat yapılan törenin önemine göre bu katılım oranı da değişmekteydi. Kutsal evlilik töreninde³ olduğu gibi, Yeni Ay Bayramı'nın ilk günündeki kurban törenine ve on beşindeki Dolunay Töreni'ne katılım fazla olurdu. Böyle önemli törenlerde, diğerlerine nazaran kurban sayısı arttırılırdı (Törenler için bkz: Akkuş, 2012; Schmökel, 1976, s. 372). Krallar kurbanlar ile özel olarak ilgilenirlerdi. Kurbanlar tanrının gelirin'e göre de değişirdi. Yani çok tanrılı bir inanca sahip olan Mezopotamya toplumları bu tanrılarını derecelendirdikleri için her tanrıya aynı miktarda kurban sunulmuyordu. Büyük tanrılar için sunulan kurbanlar daha fazlaydı. Lagaş kralı Lugaluşumgal ve daha sonra krallık yapan Gudea'nın (M.Ö. 2144-2124) da yılbaşı bayramlarında şehir adına tapınaklara kurbanların sayısını tespit ettirmeleri bu durumun izahı açısından önemlidir (Ökse, 2006, s. 52). Arkeolojik açıdan büyük öneme sahip olan Uruk Vazosu'nda tanrılara sunulan

³ Yeni yıl törenlerinde Kurban bayramının ortaya çıkışı Nuh tufanı ile bağlantılıdır. Ubar Tutun'un oğlu Dede âlemi tufandan kurtaran tanrılara kurban sunarak şükretmiştir. Bu dönemden itibaren tanrılara kurban verme âdeti daha sonraki dönemlerde yaşayan toplumlarda da görülmektedir. Bugün bile şark halklarının kutsal bayramı olarak kutlanmaya devam edilmektedir (Elibeyzade, 1996, ss. 151, 152). Çin kaynaklarından Hun Türklerinin 21 Martta bahar şenlikleri yaptıklarını öğrenmekteyiz. Bu kutlamalar Hunlar'dan sonra Uygur ve Göktürklerde de görülmektedir. Kaynaklardaki bilgilerden, Eski Türklerde mevsimlik âyinlerin, hem dinî hem de resmî bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklar bu âyinlerin nasıl yapıldığı konusunda ayrıntı vermese de kurban sunmayı törenlerin en belirgin özelliği olarak her zaman zikretmektedir. Tüm toplumlarda olduğu gibi eski Türk boylarında da belirli koşul, yer ve zamanlarda doğüstü güçlere kanlı ve kansız olmak üzere kurbanlar sunulmuştur. Deve, koyun, keçi cinsinden hayvanlar kesen Türkler için kurbanların en önemlisi at idi ve kurban sunulmadan törenlere başlanmazdı. Kansız kurbanlar ise, kırmızı, bulgur, süt, yağ, rakı, şarap vb. çeşitli yiyecek ve içecek maddelerinin belirli bir yere bırakılması veya saçılması ile gerçekleştirilirdi. Bu tür uygulamalar günümüzde de düğün âdetleri içerisinde, gelinin oğlan evine geldiği sırada başı üzerinden atılan bozuk para, leblebi, üzüm gibi nesnelere saçılması şeklinde devam etmektedir. Kurbanların temelinde tanrıların gazabından kurtulmak ve lütfunu kazanmak yatmaktadır. Bununla birlikte kaza ve belalardan kurtulmak, bir dileğin gerçekleşmesi ve ölümler için de kurban sunulmaktadır (Bekki, 2004, ss. 12, 13; Unat, 2004, s. 22)

Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar

adıklar tasvir edilmiştir. Bu tip eserlerde görülen betimlemeler Sumer dininde adak ve sunumların ne kadar büyük bir değere sahip olduğunu göstermektedir.

Sumerlerin yaptığı gibi Sami kavimleri de tanrılara verdikleri nimetlerden dolayı şükretmek, öfkeli tanrılarını yatıştırmak veya bir dileğinin gerçekleşmesini sağlamak amacıyla düzenledikleri törenler sırasında tanrılara kurbanlar sunarlardı. Ancak kurban en az anlaşılan ve bütün dini eylemlerden daha çok tartışılan bir konudur (Bekki, 1996, s. 25). Babil'de haftanın yedinci günü uğursuz olarak kabul edilirdi. Babilliler bu günün uğursuzluğundan kurtulmak için tanrılara adaklar sunarlardı (Armutak, 2004, s. 4).

Mezopotamya toplumları tanrılara günlük ayinler düzenleniyordu. Bu törenlerde tanrı heykeli yeniden giydirilip süslenerek ona yemek sunuluyordu. Tüm bu işlemler tapınakta bulunan görevliler tarafından gerçekleştiriliyordu (Salvini, 2006, ss.100, 101). Kurban takdimi özel bir törenle yapılırdı. Kansız olarak düzenlenen kurban törenlerinde ilahlara yiyecek ve içecek sunularak güzel kokular yayan otlar ve ağaçlar yakılırdı. Bira, şarap, süt, ekme, hurma gibi yiyecekler de tanrılar için düzenlenen günlük kurban ritüellerinde kullanılır ve tapınak sakinleri arasında paylaşıldı (Bottero, 2003, ss. 238–251, Ökse, 2006, s. 52. Tansuğ ve İnanlı, 1960, s. 563). Tabletlerden kutsanmak için tanrılara bir takım sıvılar saçıldığını öğrenmekteyiz. Uruk kralı Lugalzagezi kitabesinde Nippur'un ulu tanrısı Enlil'e saf su ile ekme sunulduğunu kaydetmektedir. Lagaş kralı Gudea'da, Ba-Ga'da tanrılar için bir sofraya kurulduğundan bahsetmiştir. Kitabede, bütün Lagaş tanrılarının bu sofraya etrafında toplandıkları belirtilmektedir. Tanrılara sunulan kurbanlar o tanrının gelirin'e göre değişirdi. Tanrı An'a sunulan içecekler sekiz çeşitti. Bu içecekler on sekiz altın kapla takdim edilirdi. Sabahları da bir mermer kap içinde süt ve günlük otuz ekme veriliyordu. Bu ekmeğin dörtte biri buğday, dörtte üçü de arpadan yapılıyordu. Tanrıça İnanna'ya on iki kap, tanrıça Nina'ya da on kap şarap veriliyordu (Günaltay, 1945, s. 143).

Tanrı heykeli müzik eşliğinde törenle beslenirdi. Tanrı kendisine sunulan yiyecekleri yerken, insanların hatta rahiplerin gözlerinden saklanır, heykel ve masasının çevresi keten perdelerle gizlenirdi. Yemek bitince perdeler açılır, ancak tanrının elini yıkaması için yeniden kapatılırdı. Uruk'tan bir Selefki metni tanrılara sunulan kansız kurbanlardan beş yüz kilogram ekme, üç deve kuşu yumurtası, hurma, incir, kuru üzüm ve elli dört kap bira ve şarap sayılmaktadır (Oates, 2004, s. 185).

Örneğin Babil’de bir kült günü:

Dīk bīti: Tapınağın uyanma töreni,

Pīt bābi: Kapının açılma töreni,

İki yemeğin (*naptanu/tardennu*) sabah temizlenmesi ve servis edilmesi,

Akşam iki yemeğin temizlenmesi ve servis edilmesi,

Kapının kapanması ile sona ererdi⁴.

Babil’de günlük kült güneşin doğuşu ile tapınağın kapısı açılmadan önce “*dīk bīti*” töreniyle başlardı. Günün ilk töreni olan tapınağın uyanma töreni Yeni Asur ve Helenistik dönem metinlerinde bahsedilmektedir. Tapınağın uyanması ifadesi ile din adamlarının tapınak sakinleri ve tanrıları uyandırmak zorunda olması kastedilmektedir. Bu tören her kült gününün başlangıcında yapılırdı. Yani özel durumlar için yapılan bir tören değildi. Akşam yemeğinin temizlenmesi ve servis edilmesinden sonra sona ererdi. Gece ibadetini içeren kült günü ise farklı bir uygulamaya sahipti. Burada diğer günlere ek olarak kapının kapanma töreninden önce ibadet töreni yapılmaktadır. Gece ibadeti akşamın iki yemeğinin temizlenip servis edilmesinden sonra başlar ancak gecenin sonunda kapının kapanma töreniyle sona ermez. Ertesi gün *dīk bīti* ve *pīt bābi* törenleri yapıldıktan sonra sona ererdi(Linssen, 2004, ss. 26, 27).

Sumer, Akad, Babil ve Asur tapınaklarında tanrı heykellerine yiyecek sunulması günlük olarak yapılıyordu. AO 6451 numaralı metine göre Uruk’un tanrılarına günde dört öğün yemek veriliyordu. Yiyecek sunumları muhtemelen tapınak personelinin yemek yediği anlardı. Bu dört öğün yemek “*naptanu*” olarak adlandırılmaktadır. *Naptanu* kelimesi yalnızca kült metinlerinde geçmez. Orta Asur kralı Ninurta-tukul-Aššur’un arşiv belgelerinde “koyun” anlamında kullanılmaktadır. K 8669 numaralı metnin editörü K. F. Müller, *naptanu* kelimesini saray ile kralın veya tanrıların yalnızca öğünleri için kullanıldığını belirtmektedir. KAR 146 numaralı metin bir *naptanu* ritüelinden bahsetmektedir. Burada kral için yapılan *naptanu* ritüeli kısa bir bölümden oluşur⁵ (Driel, 1969, ss. 159, 160).

⁴ Kült:Tapınım, özellikle doğaüstü olduğu düşünülen kişiler, ya da onların sembolik temsilcileriyle ilişki kurmayı içeren geleneksel ritüeller topluluğudur.

⁵ Babillilerin tapınakların dışında dua ettiği ve adaklar sunduğu kendi kişisel tanrı veya tanrıçaları da vardı. Bu tanrılar o kişinin diğer tanrılarla arasını bulmak ve onu kötülüklerle karşı korumakla görevliydi. Bazı metinlerde sık sık kötü ruh kovuculara başvurulduğu ve kişisel tanrıya evde dua ve kurban sunulduğu belirtilmektedir. *Lubdul bel nemeki* tanrıya sunulan sıvı adaklar ve yemek zamanında yapılan duaları anlatmaktadır (Oates, 2004, ss. 186, 187).

Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar

Tanrılara sunulacak olan yiyecek ve içeceklerin seçimine büyük özen gösteriliyordu. Yiyeceklerin temiz ve taze olması oldukça önemliydi. Aslında sunulan bu yemekleri tanrı heykelleri yemiyordu. Verilen bu kurbanlar tapınak personeli tarafından tüketiliyordu. İnsanlar tapınaklara tanrının rızasını kazanmak için kurbanlar sunuyordu. Tanrılar da insanları kendi bayramlarına davet ediyorlar, onların hak ve paylarını almalarını sağlıyorlardı. İnsanların bu törenlerde sundukları kurbanlara karşılık da hoşnutluk gösteriyorlardı (Bilgiç, 1982, s. 93).

2. KANLI KURBANLAR

Tanrı heykellerine günlük olarak sunulan yiyecek ve içeceklerin dışında kanlı kurbanlar da sunuluyordu. Kanlı olarak düzenlenen kurbanlar hayvanlardan ve insanlardan oluşmaktadır⁶. Hayvan kurban edileceği zaman evcil hayvanlar, vahşi hayvanlara göre daha çok tercih edilirdi. Vahşi hayvanların aksine evcil hayvanlar insanlarla özdeşleştirildiği ve birlikte yaşadığı için değerli bir kurban olarak düşünülüyordu (Schwartz, 2012, s.6).

Tanrılara düzenli olarak sunulan kurbanlar tapınak görevlileri tarafından kayıt altına alınmıştır. Tabletlerden kurbanların sağlanması için pek çok farklı ağıl ve ahırın var olduğu görülmektedir. Kurbanlıklar ağıldaki hayvanlar ile yiyecek arayan hayvanların beslenmelerindeki farklılıklarından dolayı ayrı yerlerde muhafaza edilmişlerdir (Robbins, 1996, s. 65). Eski Mezopotamya’da bazı bölgeler kutsallaştırıldı. Kurbanlar devamlı olarak bu kutsal yerlerde sunuluyordu. Bununla birlikte kurban sunumları yüzyıllar içerisinde bazı değişiklikler geçirdi. Ancak kurbanın sunulduğu yer daima aynı kaldı (van Buren, 1952, ss. 76, 77).

Sumerler kanlı kurbanlarda tanrılara kurban edilen hayvanların etlerini ya ateşte kızartır ya da tencerede pişirirlerdi. Tanrıya ikram edilecek bir sığır kurban ettiklerinde, sığırın sağ ayağı ve böbrekleri kızartılıp törene katılanlara paylaştırılırdı. Asıl tanrının, eşinin, çocuklarının ve hizmetkâr tanrılara

⁶ Mezopotamya toplumlari tarafından tanrılara sunulan kanlı kurbanlar Eskiçağ Anadolu uygarlıklarından olan Hititler ’de de görülmektedir. Hitit kralı I. Hattuşili’ye ait iki dilli belgesinde “kan”ın hayatın kaynağı olduğu belirtilmektedir. Yeraltı tanrılarının kan içmeyi tercih ettiklerine olan inançları nedeniyle kanlı kurbanlar çok önemli bir rol oynadı. Hitit ritüellerinin benzerleri Suriye, Filistin ve Mezopotamya’da da görülmektedir. Bununla birlikte Mezopotamya metinleri kandan bahsetmez. (Bkz: Mc Carthy, 1973, s. 205). Greklerde de kanlı kurbanlar sunulduğu metinlerde sabittir. Ancak gerekler daha çok kanlı kurbanları neşesiz ayinler ile özdeşleştirmişlerdir. Bir lanetten kurtulmak amacıyla yapılan kanlı kurban törenlerinde kurban asla yemek yemeden öldürülürdü (Mc Carthy, 1973, s. 207)

sunulmayan kurbanlar ise tapınak yöneticileri ve zanaatçılara dağıtılırdı. Söz konusu yiyeceklerin miktarı oldukça fazlaydı. Uruk'tan bir Selefki metninde kanlı kurban olarak kırk koyun, iki boğa, bir öküz, sekiz kuzu, yetmiş kuş ve ördek, dört yaban domuzu sunulduğu belirtilmektedir (Oates, 2004, s. 185). Eski Mezopotamya toplumları kurban edilen hayvanın ciğerlerinin⁷, kurbanı kabul eden tanrının fikir ve amacını da gösterdiğine inanırlardı. Karaciğerine bakılarak kehanette bulunulacak hayvanın sağlıklı ve lekesiz olması gerekiyordu. Tanrıların en çok koyun sevdiğini düşünen Sumerler karaciğer falı için de özellikle koyun tercih ediyorlardı. Törenler düzenleyerek tanrıya kurban sunumu yapıyorlardı. Bu törenlerde hayvanların insanlar için yaratıldığına inanmaları nedeniyle herkesin kendi hayatı için bir koyun vermesi gerektiği belirtilirdi (Bottero, 2003, ss. 148, 149, Somervill, 2009, s. 75). Hastalıkların tedavi edilmesi için de tanrılara kurbanlar sunulmuştur. Bir hastanın günahlarına karşılık olarak bir domuz kurban edilirdi. Domuzun vücudu altı parçaya bölünür, hastanın üzerine konulurdu. Sonra hasta kutsal *Apsu* ile yıkanır, temizlenirdi. Hastanın kapalı kapısı önüne, iki defa, kül altında pişmiş yedi ekmek konulurdu. Bu işler bittikten sonra domuzun başı, hastanın başına, karnı, karnına, diğer uzuvları da hastanın denk gelen uzuvlarına karşılık olmak üzere cinlere takdim edilirdi (Günaltay, 1945, s. 142, Verderame, 2013, ss. 313, 314).

Hastalıkların tedavisinde keçinin de kullanıldığı metinlerden anlaşılmaktadır. Ritüelde ilk olarak hasta kişi ile vekilin arasında bir bağ kurulurdu. Onlar geceyi birlikte geçirirlerdi. Daha sonra hasta kişinin kucağına keçinin konulmasını içeren sembolik bir eylem gerçekleşirdi. Ritüeli yapan kişi ile birlikte toprağın kazıldığı bir alana gelerek, keçinin boğazı metal bir bıçakla kesilirken hasta adamın boğazı ahşap bir bıçakla sembolik olarak kesilirdi. Keçi daha sonra gömü için hazırlanırdı. İlk olarak içi yıkanırdu. Kutsal yağla yağlanıp süslenildikten sonra gömülürdü (Verderame, 2013, s. 3016).

⁷ Eski Mezopotamya'da tanrıların insanların yazgılarına karar verdiklerine ve bu kararlarını vahiy yoluyla ya da fal yoluyla ilettiklerine inanılırdı. Tanrılara kurban edilen hayvanların karaciğerlerindeki sadece medyumların çözdüğü bir takım işaretler ile tanrıların istekleri ruhban sınıfı tarafından insanlara aktarılırdı. Hatta krallar savaşa çıkacakları zaman bile seferin uygun olup olmadığını ciğer falıyla tespit ederlerdi. İşaretlerin tanımı ve onların önemi tabletlere kaydedildi (Ayrıntılı bilgi için bkz: Bottero, 2003, ss.125–137; Köroğlu, 2010, s. 189). Sumerler gibi Asurlular da astrolojik gözlemler ve kehanete büyük önem veriyordu. Asarhadon'un krallığı döneminde (M.Ö. 680–669) ilk olarak astrolojik gözlemler ve kehanet raporları tutmak için birkaç Babil âlimi hizmete alındı. Meydana gelecek kötü olayların uygun ritüellerin yapılmasıyla önleneyeğine inanılıyordu. Başka bir ifade ile kralın ve krallığın gücünü sürdürmesi için bu alametler önemliydi (Fincke, 2004, s. 117).

Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar

Eskiçağda insanların da kurban olarak tanrılara sunulduğu bilinmektedir. Yapılan kazılar neticesinde Uruk kentindeki kurban mekânları ile Al Hibba ve Sunghul’da bulunanlar kıyaslandığında insan kemiklerinin kömürleşmiş kalıntılarına Uruk’ta rastlanılmamaktadır (van Buren, 1952, s. 78). İnsan kurbanlarında genellikle alt sınıfta olan köleler kurban edilirdi. Ayrıca savaş esirleri, kadınlar ve çocuklar da kurban olarak sunulurdu. Çünkü yüksek rütbeli insanların ölümünden daha çok, güçlü insanların ölümüne toplum daha az itiraz edecektir (Schwartz, 2012, ss. 5-6). Bununla birlikte yüksek rütbeli bir insanın ölümünden sonra hizmetlilerin de kurban edildiği örnekler mevcuttur. Bu olağanüstü olayın bilinen örneklerinden biri de arkeolojik kazılar neticesinde M.Ö. III. bin yıla tarihlenen Güney Mezopotamya’da Ur’un kraliyet merkezinde yüksek rütbeli insanlarla birlikte yetmiş üç kadar bireyin gömülü olduğu ortaya çıkarıldı. Yapılan araştırmalar neticesinde burada bulunan hizmetlilerin şiddetli bir şekilde idam edildiği tespit edildi. Yüksek dereceli kişiler ile birlikte sosyal sınıfın alt tabakasına mensup olanların aynı zamanda ölmelerinin nedeni muhtemelen ölümden sonra da onlara hizmet etmeleri içindi. Hizmetlilerin kurban olarak sunulmasının bir başka örneği M.Ö. II. bin yılın sonunda Shang Çin’deki seçkinlerin mezarlarında karşılaşılr. Mezopotamya ve Shang olayları arasında insanlar kadar hayvanlar da karışık bir şekilde mezarlarda bulundu. Bruce Dickson, Ur kentinde yapılan insan kurbanının toplumu korkutmak amaçlı yapıldığını ileri sürmektedir. Dickson aynı zamanda bu tür kurbanlarla kraliyetin meşrulaştırılmaya çalışıldığını ve bir kralın ölümünde hizmetlileriyle birlikte gömülmesi kralın ilahi statüsünü doğrulayarak, tebaası üzerindeki gücünü gösterdiğini belirtmektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz: Dickson, 2006; Schwartz, 2012, ss. 6, 8).

Büyük tapınakların hizmetinde bulunan balıkçılar vardı. Tapınaklar balığın taze, kavrulmuş veya kurtulmuş olması gerekip gerekmediğini balıkçılara bildiriyordu. Bu kişiler farklı türdeki balığı belirtilen kalitede tapınağa teslim etmekten sorumluydular. Gerekli miktarlar oldukça fazlaydı. Nadir balık türlerinin sayısı belirtilirken, sıradan türler sepet dolusu veya yığınla teslim ediliyordu. Balıklar tapınak personelinin ve tanrıların günlük öğünleri dışında özel zamanlardaki kurbanlar için de hizmet etti. Balık kurbanlarının tam olarak ne zaman başladığı bilinmemektedir. Ancak kurban listelerinde her tanrının bir sepet dolusu balığı “*ıha keşda (du)*” alırdı. Olağan üstü miktarlarda balık kurbanlarının birkaç tanrısı vardı. Bunlar suyla ilişkiliydi. Yer altı sularının, akarsuların, pınarların lordu Enki çok saygındı. Onun kültürünü baş

şehri Eridu'da yapılan kazılar neticesinde çok miktarda balık külü ve kemiğine rastlandı. Eridu kentinde bulunan Ubaid dönemine (M.Ö. 5500-4000) ait olduğu düşünülen tapınak kazılarında, tapınak VI ve VII'nin girişinin yanında yer alan 13. Odada büyük miktarda kül yığınları ve bol miktarda balık kemikleri bulundu. Kazılar neticesinde bulunan balık kemiklerinin bol miktarda olması balıkların tanrılara adak olarak sunulduğunun bir göstergesidir. Yine Eridu kentinde bir inşaatın 8. Odasında, H 5 meydanının planında Uruk dönemine (M.Ö 4000-3100) tarihlenen sayısız miktarda balık kurbanları bulundu. Eridu kentinde yapılan kazılar neticesinde balıkların tanrılara kurban olarak sunulurken yakıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Uruk ve Ubaid dönemleri arasında kurban için ayrılan mekânlarda bazı farklılıklar olduğu keşfedildi. Uruk dönemi inşaatlarında kurban yerinin üç tarafı çevrili ve hiçbir dış duvarının bulunmadığı tapınaktan bağımsız olarak kullanılan bir mekân olduğu anlaşıldı. Uruk kentinde kurutulmuş balık depoları bulundu. Kurban alanlarında bırakılan kırıntılar balıkların yakıldığını göstermektedir (van Buren, 1952, ss. 76, 77; van Buren, 1948, ss. 102, 103). Cemdet Nasr devrinde (M.Ö.3100-2900) balık kurbanlarının sunumlarında bazı değişiklikler oldu. Bu dönemden itibaren artık balıklar yakılarak kurban edilmiyordu. Balık kurbanları tapınaklar yerine ıssız veya müstakil olan kutsal bir bölgede sunuldu. Sıcak bir bölgede günlük kullanımda bir tapınağın odasında balığın çürümesini durdurmak mümkün değildi. Böyle bir değişiklik belki de doğa şartlarından kaynaklandı. Lagaş şehrinde de geleneksel olarak tanrılara balık kurbanları sunuluyordu. Ancak diğer şehirlerden farklı olarak balıklar yakılarak sunulmuyordu. Yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan balıkların kalın tabakaları oldukça yoğun bir şekildeydi. Hatta derileri ve pulları seçilebiliyordu. Bu kalıntılar bir mutfağın kalıntıları olmadığını, insan tüketimi için saklanan kurutulmuş ve tuzlanmış balıklar olmadığını kanıtlıyordu. Balıkların dışında küçük hayvanların, keçi, sığır, kuşların kemiklerini içeren kül yığınlarına da rastlanmaktadır (van Buren, 1952, ss. 76, 77; van Buren, 1948, ss. 103-105).

Akad dönemine ait bir *lapis lazuli* silindir mühürü üzerinde tanrı Enki'nin huzuruna getirilen su akıntıları boyunca sıçrayan balık vazolarını resmeder. Bunlar büyük ihtimalle tanrıya sunulan kurbanları simgelemektedir. Tell Amar'da Akad döneminde tanrı Abu'nun tapınağındaki bir kurban katmanında balık ve kuşların kemikleri tespit edildi. Aynı tapınakta bir tanrı ve tanrıçanın düğünlerini temsil ettiğine inanılan bir kireç taşı kabartma da yıpranmış olduğu için kesin olmamakla birlikte balık figürleri bulunmaktadır. Eğer onlar

Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar

gerçekten balıkla ölümden sonra yeniden dirilmenin bir ayininin ek karakterini temsil eden sahnenin önemini içerir (van Buren, 1948, s. 111).

İlk defa Sumerler tarafından düzenlenen Yeni Yıl törenleri daha sonra Mezopotamya’ya gelen Sami kavimleri⁸ tarafından kutlanılmaya devam edilmiştir. Mezopotamya toplumları tarafından pek çok tören düzenlenmiştir. Bu törenler içerisinde Yeni yıl törenleri ayrı bir öneme sahiptir⁹. Nisan ayının dördüncü günü, Mezopotamya yılının ilk ayının yani baharın başlangıcıdır. Bir Yeni Asur kralının yer altı dünyasına inişini konu alan bir metinde anlatılan “*akīt-şēri*” bayramında libasyon (içki sunumu), kurban ve tütsü yakma dışında ölümlere sunular yapılmıştır (Ökse, 2006, s. 53). Nisannu’nun beşinci günü festivalin zirvesiydi. Bugün tanrılara bir koyun kurban edilir ve kurban dua okunurken tapınağa taşınır, ardından Fırat Nehri’ne atılır¹⁰ (Odisho, 2004, ss. 7–9; <http://www.livius.org/aj-al/akitu/akitu.htm>). Beşinci günün akşamı kral beyaz bir boğanın kurban edildiği törene katılırdı¹¹ (Oates, 2004, ss. 185,186;

⁸ Suriye’nin kuzeyinde Tell Chuera’da yapılan son kazılarda eski zamanlarda bir kurban uygulamasının çok önemli arkeolojik delillerinden biri açığa çıkarıldı. Akad dönemi kuzey tapınağında kurbanların kanının alındığı bitişik bir tekne, bir kurban tablosu ve doğu girişinde tapınakta toplanan para merdiveni kalıntısı açığa çıkarıldı. Bu bölgede kazı çalışması yapanlar I. Asurnasirpal’ın bir tapınağın önünde kurban sunumunun ayrıntılı bir kült tesisatını gösteren Beyaz Obelisk’in iyi bilinen bir sahnesi ile bu tesisatın kalıntılarını karşılaştırırlar (Lundquist, 1994, s. 97).

⁹ Sumer medeniyetinin temel kavramlarını Akadça’ya çevirerek sahiplenen Akadlılar Yeni Yıl bayramına Zakmuku adını vermişlerdi (Cohen, 1993, s. 201).

¹⁰ Ph 4123 Asur’un bir *Akītu* festivali kutlamasını içeren bir rapordur. Burada tanrının, ismi verilmeyen bir ayın 8. gününde *Akītu* evinde olduğundan bahsedilmektedir. Metindeki önemli nokta ise *Akītu* evi ile bağlantılı “*šalām bīti*” töreninden bahsedilmesidir. BM 121206 *Akītu* törenleriyle ilgili tanrılara yiyecek sunulması, kurbanların kesilmesi gibi pek çok buyruktan bahsetmektedir. VAT 8005, KAR 215 ve STT 88 tapınağa yiyeceklerin tedarik edilmesini anlatmaktadır. BM 121206’ya göre *Akītu* evinin tanrıları için sunulan yemekler olağan günlerde sağlananlardan çok farklı değildir. Driel, 1969: 164, 165. Babil’in baş tanrısı Marduk’un kültü hakkında bize bilgi veren metinlerin pek çoğu Thureau-Dangin tarafından *Rituels Accadiens*’de yayınlandı. AO 6451, Uruk’un tanrıları için günlük kurbanların bir listesini, AO 6467, aynı tanrılara yapılan duaları, BRM IV 17, Anu’nun kültü ile ilgili *Akītu* evindeki tören alayının yaptığı duaları, AO 6461, Nisan ayının 10 ve 11. Günü yapılan duaları listelemektedir. Babil’in kültürleri hakkında bilgi veren tüm metinler törende yapılan eylemler ve dualar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Ancak gerçek ritüellerin tamamını içermemektelerdir (Driel, 1969, ss. 154, 155).

¹¹ Mezopotamya’da İnanna (Samice İstar) ve Dumuzi (Samice Tammuz)’nin evlilik törenlerinde olduğu gibi, Nabû ve Taşmetu’nun evlilik töreninde ilk olarak Nabû-Şumu-iddina’nın mektubuna göre *Iyyar* ayının üçüncü günü Nabû ve Taşmetu’nun buluşması için yatak odası hazırlanırdı. Tanrılar odaya gelmeden önce saray tarafından kurbanlar sunulurdu (Bottero, 2001, s. 157).

Roy, 2005, s. 6). *Akītu*'nun devlet ideolojisi ile ilişkili olduğu düşünülürse, tanrının ya da kralın olmadığı zamanda festivalin neden yapılmadığı da ortaya çıkmaktadır. *Akītu*'nun politik önemi M.Ö. I. bin yıla gelindiğinde festivalin işlevi ve dini görünüşünü gölgede bırakmıştır. Krallar ve din adamları politik ve mali nedenlerle festivali kullanmışlardır. Toplumun dayanışma gücü ve baş tanrının üstünlüğü kullanılarak; tapınağı yenilemek ve tamir ettirmek, kurban sunumları gibi sebepler sayesinde bir tür ek gelir sağlamışlardır (Bidmead, 2004, ss. 2,3; Sallaberger, 2007, s. 269).

Asurlular'a ait olan ve M.Ö. 1050 yılına tarihlenen Beyaz Obelisk¹², Ninive'de İstar'ın bir tapınağının yanında yapılan bir ritüeli temsil eder. Bu anıt hem kanlı hem de kansasız kurbanların sunumuna bir örnektir. Ritüelde İstar'ın tapınağına kurbanların ve içkilerin kral tarafından sunulduğu belirtilmektedir. Obelisk'te içki sunuları için bir kazanı destekleyen bir kaptan söz edilir. Bu kap tabanı altında dikey bir kol ile bir ağızlı kâsedir ve avda öldürülen hayvanlar üzerine içki sunusunun serpilmesi için kullanıldığı görülen derin olmayan kâse türünden farklıdır. Kralın arkasında olağan dışı kabaran bir elbise giymiş sakallı şapkasız duran muhtemelen bir din adamı, elinde büyük bir kâse veya bir tepsi tutmaktadır. Başka bir sakallı adam bir boğayı keser ve arkasında onu takip eden dört adam daha vardır. Tasvirlerde bir din kadınının olmaması oldukça dikkat çekicidir. Beyaz Obelisk'te biri İstar tapınağında kurban ile birleşen diğeri arka planda bir inşaat olmak üzere iki festival eylemi vardır. Korsabad'da biri av, diğeri bir sefer ile ilgili iki festival tasvir edilmektedir. Asurbanipal'ın (M.Ö. 668-626) bir duvar levhası bahçede yapılan bir festivali içerir. Levhalardan festivalde yer alan kişiler, kurban edilen hayvanlar, müzisyenler, törene katılanların giysileri hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Asur kralı III. Salmanassar'ın (M.Ö. 859-824) bronz kapılarındaki yerli dizgiler dört ritüelin temsilini içerir. Törende dört koç, bir çift boğa ile bir din adamının arkasında duran bir asker tasvir edilmektedir. Üç sakalsız figür sunulur. Bunlardan ikisi harp çalgıcısıdır. Bir din adamı, iki kova veya içme boynuzu tutarken; bir başka din adamı, büyük bir kâse veya bir tepside üzüm salkımına benzeyen bir şeyleri tutmaktadır. Kralın aşağıda tuttuğu sol elinde bir topuz vardı ve kral sağ elinde

¹² Asur imparatorluğunun en önemli şehirlerinden biri olan Eski Nineve şehrinde Hormuzd Rassam'ın başkanlığında yapılan kazılar neticesinde 1853 yılında bulundu. Yeni Asur döneminin ilk etkileyici anıtlarından biri olan Beyaz Obelisk kalker taşından yapılmıştır. Sivriken dikdörtgen ayağı 2,9 m. yüksekliğinde beyaz kireç taşından yapılmıştır. Bir zigguratın şeklini anımsatan basamaklı üst yapısında bir çivi yazılı metin bulunmaktadır. Alt bölümü ise 30 cm.'dir (Ayrıntılı bilgi için bkz: Pittman, 1996).

Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar

bir kâse tutarak yukarı kaldırmıştı. Önünde bir uzun yağ ocağı, boş bir arz tablosu, sehpa üzerinde duran bir kap vardı. Bu kap büyük ihtimal ile içki sunusu içindi (Reade, 2005: 12-27). III. Salmanassar'ın bronz kaplarındaki yerli dizgiler dört ritüelin temsilinde koç ve boğa kanlı kurbanları, içki ve üzüm ise kansız kurbanları oluşturmaktadır. Asurlular'a ait bu anıtlar, tanrılara hem kanlı kurbanların hem de kansız kurbanların aynı tören içerisinde sunulduğunun kanıtlarıdır. Yani tanrıya kanlı bir kurban töreni yapıldığı sırada kansız kurban sunulamaz gibi bir durum söz konusu değildir.

SONUÇ

Ritüellerin en önemli eylemlerinden biri kurbanlardı. İnsanoğlu Eskiçağdan bu yana, doğaüstü güçlere hoş görünmek, onlardan gelecek kötülüklere engel olmalarını istemek, ölmüş yakınlarının ölüler diyarında aç kalmalarını önlemek gibi pek çok sebeple tanrılara kurban sunmuştur.

Eski Mezopotamya toplumlarında tanrılara kanlı ve kansız olarak iki şekilde kurban sunuluyordu. Günümüzde de insanlar Allah'a kurban kesmektedirler. Ancak semavi dinlere mensup insanlar Eskiçağ toplumlarından farklı olarak, Allah'a sadece kanlı kurban sunmaktadırlar. Müslümanların kurban kesmesinin ana nedeni ise kurbanın dini bir emir olmasıdır. Allah için kesilen kurbanlar sadece onun rızasını kazanmak içindir. Eskiçağ toplumları tanrılarını insanlar gibi düşündüklerinden onların da beslenme ihtiyacı olduğuna inanıyorlardı. Bu sebeple günlük törenler düzenleyerek onlara yiyecekler sunuyorlardı. Ebette ki bu kurbanları tanrılar yemiyordu. Kurbanların ruhlarının tanrılarını doyurduğuna inanılıyordu. Tanrı heykelleri kurbanların odak noktasını oluşturuyordu. Semavi dinlerde ise Allah tüm yaratılmışlardan farklıdır ve beslenmek, uyumak gibi insanî ihtiyaçları yoktur. Kurbanın etinin büyük bir kısmı ve derisi gibi kullanılabilir yerleri, maddi durumu iyi olmayan muhtaç kimselere veya bir hayır kurumuna verilmektedir.

Sumerler kanlı kurban ritüellerinde tanrıların daha çok koyun sevdiğini düşündükleri için koyun tercih ediyorlardı. Hastalıkların tedavisinde ise domuz önemli bir kurbandı. Tanrılara sunulan balık kurbanları önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla boyalı seramik kaplar üzerinde dekoratif motifler arasında ve silindirik küçük mühürlerde, kalıplaşmış satırlarda veya kemiklerde küçük figürler gibi oyulması balığın önemini kanıtlar niteliktedir. Tapınakların hizmetinde yer alan balıkçıların olması balığın beslenmenin önemli bir parçası olmasının yanında tanrılar için de önemli bir kurban olmasından

kaynaklanmaktadır. Ayrıca kuş, boğa, keçi, öküz, kuzu, ördek gibi hayvanlar da kanlı kurbanlar olarak tanrılara sunulmuşlardır. Çok yaygın olmamakla birlikte insanların kurban edildiği bilinmektedir. Tanrılara sunulan kanlı kurbanların sunumları hayvanın veya insanın kesilmesiyle gerçekleşiyordu. Bununla birlikte arkeolojik bulgular kanlı kurbanların yakılarak gerçekleştiğini de göstermektedir. Kurban biçimi değişse de kurbanların sunulduğu mekânlar her zaman aynı kalmıştır. Kurban edilecek hayvanlar özenle seçiliyordu. Hayvanın sağlıklı ve lekesiz olması gerekiyordu. Kurban edilecek hayvanların beslenme biçimlerine göre de sınıflandırıldığı bilinmektedir. Tabletlerden kurbanların sağlanması için pek çok farklı ağıl ve ahırın var olduğu görülmektedir.

Kansız olarak düzenlenen kurban törenlerinde ise ilahlara yiyecek ve içecek sunularak güzel kokular yayan otlar ve ağaçlar yakılırdı. Bira, şarap, süt, ekmek, hurma gibi yiyecekler de tanrılar için düzenlenen günlük kurban ritüellerinde kullanılır ve tapınak sakinleri arasında paylaşıldı.

KAYNAKÇA

AKKUŞ MUTLU, S. (2012). *Eski Mezopotamya'da törenler*. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara: GÜ SBE.

ARMUTAK, A.(2004). Eskiçağ uygarlıklarında kurban edilen hayvanlar üzerine bir inceleme. *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*. C. 30. S. 2. İstanbul. 1-12.

BEKKİ, S. (1996). Türk mitolojisinde kurban. *Akademik Araştırmalar*. Yıl I. S. 3. 16–28.

BEKKİ, S. (2004). Nevruz-Kurban İlişkisi ve Kurbanla Bağlı Olarak Yapılan Ritler-Pratikler. Ankara: *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*, S. 29. 11–18.

BIDMEAD, J. (2004). *The Akitu festival, religious continuity and royal legitimation in Mesopotamia*. USA: Gorgias Press.

BİLGİÇ, E. (1982). Atatürk, fakültemiz ve kürsümüz, Sumerlilerin tarih, kültür ve medeniyetleri. *DTCF Dergisi*. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan. 75-121.

BOTTERO, J. (2003). *Mezopotamya: yazı, akıl ve tanrılar*. Çev. Emin Özcan, Ayşen Er. Ankara: Dost Kitabevi.

BOTTERO, J. (2001). *Religion in ancient Mesopotamia*, Chicago: *University of Chicago Press*.

Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar

The Assyrian dictionary of the oriental institute of the University of Chicago, Volum XIII, Q.USA. 332p.

COHEN, M. (1993). *The cultic calendars of the ancient near east*. Bedhesta, Maryland:CDL Press.

DICKSON, B. (2006). Public Transcripts Expressed in Theatres of Cruelty: The Royal Graves at Ur in Mesopotamia. USA: *Cambridge Archaeological Journal* 16/2:123–144.

DRIEL, G. V. (1969). *The cult of Aššur*. Assen, Netherlands, Van Gorcum.

ELIBEYZADE, E. (1996). Nevruz ve kurban bayramının geçmişi 1200 yıl. Çev: Mustafa Kalkan. *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (19–21 Mart 1996)*. Nevruz ve Renkler. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını. 147–154.

FINCKE, J. C. (2004). *The Babylonian texts of Nineveh report on the British Museum's Ashurbanipal library Project*. Archiv Für Orientforschung. 50 (2003/2004). 111-149.

<http://www.livius.org/aj-al/akitu/akitu.htm>. 23.07.2013.

GÜNALTAY, Ş. (1945). *Mezopotamya- Sumerliler*. İstanbul: Akşam Matbaası.

GÜNDÜZ, Ş.(2000). Kadim Ortadoğu'dan Orta Asya'ya Nevruz. *Bilig*, S.12. 1–13.

KÖROĞLU, K. (2010). *Eski Mezopotamya tarihi başlangıcından Perslere kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Baskı.

KRAMER, S. N. (2002a). *Sumerler, tarihleri, kültürleri ve karakterleri*. Çev: Özcan Buze, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

KRAMER, S. N. (2002b). *Tarih Sümer'de başlar*. Çev: Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

LINSSEN, M. J.H. (2004). *The cults of Uruk and Babylon the temple ritual texts as evidence for Hellenistic cult practises*.England: Brill.

LUNDQUİST, J. M. (1994). *What is a temple? a preliminary typology*. Donald W. Parryand Stephen D. Rickseds. Salt Lake City: Deseretn Book and Farms. 83 –118.

MC CARTHY, D. J. (1973). *Further notes on the symbolism of blood and sacrifice*. Journal of Biblical Literature, Vol. 92, No.2. 205-210.

OATES, J. (2004). *Babil*. Çev: Fatma Çizmeli. Ankara: Arkadaş Yayınevi.

ODISHO, A. Y. (2004). *The Akitu festival in Mesopotamia the expression of royal ideology through religion, ritual, and architecture*. Thesis, The Department of Near Eastern Studies The University of California. Berkeley.

ÖKSE, T. (2006). Eski Önasya'dan günümüze yeni yıl bayramları, bereket ve yağmur yağdırma törenleri. Ankara: *Bilig*, S.36. 47–68.

PARDEE, D. (2000). Divinatory and sacrificial rites. *Near Eastern Archaeology*. Vol. 63. No.4, The Mysteries of Ugarit: History, Daily Life, Cult. 232-234.

PITTMAN, H. (1996). The white obelisk and the problem of historical narrative in the art of Assyria. *The Art Bulletin*, C. 78, S.2. 334–355.

READE, J. (2005). Religious ritual in Assyrian sculpture. Ritual and Politics In Ancient Mesopotamia, Barbara Nevling Porter, *American Oriental Society New Haven*. Connecticut USA. 7–32.

ROBBINS, E. (1996). Tabular sacrifice records and the cultic calendar of Neo-Babylonian Uruk". *Journal of Cuneiform Studies*, Vol.48. 61-87.

ROY, C. (2005). *Traditional festivals: a multicultural encyclopedia*. C. I. Santa Barbara USA: ABC-CLIO.

SALLABERGER, W. (2007). *The place and the temple in Babylonia. The Babylonian World*. Editör: Gwendolyn Leick. New York: Routledge.

SALVINI, B. A. (2006). *Babil*, Çev: Ela Uluatam, Ankara: Dost Kitapevi.

SCHMÖKEL, H. (1976). Sumer Dini II. Çev. Mehmet Turhan Özdemir. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. XXI. 367–390.

SCHWARTZ, G. M. (2012). Archaeology and Sacrifice. *Sacred Killing The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*. Edited by: Anne M. Porter and Glenn M. Schwartz. USA: Winona Lake, Indiana Eisenbrauns. 1-32.

SOMERVILL, B. A. (2009). *Great empires of the past: empires of ancient Mesopotamia*. New York: Chelsea House Publishers.

TANSUĞ, K. ve İNANLI, Ö. (1960). Sümerlilerin dünya görüşü ve Babil edebiyatına toplu bir bakış. *D.T.C.F.Dergisi*, XVIII. 551-582.

UNAT, Y. (2004). İslamda ve Türklerde zaman ve takvim. *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. 15–24.

VAN BUREN, E. D. (1952). Places of sacrifice. *Iraq*. Vol. 14. No. 2. 76-92.

VAN BUREN, E. D. (1948). Fish-offerings in ancient Mesopotamia. *Iraq*. Vol. 10, No.2. 101-121.

Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar

VERDERAME, L. (2013). Means of substitution the use of figurines, animals, and human beings as substitutes in Assyrian rituals. *Rivista Studi Orientali Supplemeno* 2. 301-323.

ZETTLER, R. L. ve SALLABERGER, W. (2011). Inana's festival at Nippur under the third dynasty of Ur. *Zeitschr. f. Assyriologie Bd. 101*. 1-71.